

WALDEMAR DELUGA

FRESK ŚW. EPIFANIUSZA Z KATEDRY W FARAS*

Wśród fresków w Faras, obecnie eksponowanych w Muzeum Narodowym w Warszawie, ukazujących - obok Chrystusa, Marii, świętych - postaci miejscowych biskupów, zastanawia postać Epifaniasza, biskupa Salaminy Cypryjskiej. W przedstawionym artykule autor stara się wyjaśnić, kiedy i dlaczego umieszczono wizerunek tego świętego w katedrze, położonej na krańcach ówczesnego orbis christianus, tak odległego od miejsca jego życia i działalności.

Epifaniasz urodził się w Palestynie około 315 r. Rozpoczęte studia w Aleksandrii przerwał dość szybko, wybierając życie wśród mnichów na pustyni. Po kilku latach powrócił jednak do Palestyny, gdzie we własnej posiadłości pod Eleuteropolis /obecnie Bet Gubrin/ założył klasztor i z tego tytułu otrzymał święcenia kapłańskie¹. Przypuszcza się, że jedna z bazylik odkopanych w pobliskich wioskach El Magerqes i Mahattat² jest fundacją Epifaniasza, co pozwala wnioskować o jego znacznej aktywności na tym terenie. Wygnany z Palestyny osiadł na Cyprze, gdzie miejscowi biskupi skłóceni ze swym metropolitą w Antiochii, wybrali go na biskupa Salaminy /późniejszej Konstancji/. Przypuszczalnie za czasów Epifaniasza została tu wzniesiona jako jego katedra największa chrześcijańska bazylika Cypru, która później nosiła jego wezwanie³. Po śmierci biskupa rozwinął się na Cyprze gwałtownie jego kult. Współczesny mu Heremiasz Sozomen w swej "Historii Kościoła" pisał, że "wielką sławę zapewniło mu nie tylko postępowanie nacechowane cnotami, ale i mnóstwo cudów, których za życia i po śmierci męża dokonał Bóg, aby go wywyższyć"⁴. Na terenie Salaminy odkryto grób świętego, o czym Heremiasz Sozomen wspomina, że "przy jego grobowcu jeszcze i teraz wypędzane są złe duchy z opętanych i dokonują się tam cuda"⁵. W IX w. na polecenie cesarza Leona Mądrego⁶ relikwie świętego przewieziono do Konstantynopola.

W okresie patrystycznym Epifaniusz zajmuje miejsce szczególne. Jako przeciwnik kultu obrazów pozostawił on po sobie kilka tekstów dotyczących sztuki. W liście do Jana Jerozolimskiego pisał: "Przybyłem do wsi zwanej Anablata /.../, otóż zauważyłem zasłonę wiszącą we drzwiach, farbowaną, noszącą obraz jakoby Chrystusa lub jakiegoś świętego. Gdy więc widziałem, że w Kościele chrystusowym wbrew powadze Pisma Świętego wisi obraz człowieka, zerwałem go i poradziłem stróżom tego miejsca, aby owinęli w tę materię ubogiego nieboszczyka i wynieśli"⁷. Na podstawie cytatów z pism świętego, umieszczonych w dziełach pisarzy wczesnochrześcijańskich, udało się zrekonstruować trzy teksty przeciw czcicielom obrazów⁸. W "Traktacie przeciw obrazom" już na samym początku Epifaniusz wyraził swoje oburzenie na obrazy przedstawiające Matkę Boga i świętych z aniołami. Z lekceważeniem odnosi się do twórców uważając, iż nie jest usprawiedliwieniem, że obrazy służą tylko do czci Boga. On sam widział malowanego Archanioła, o którym pisał, że "nawet kości i ścięgna było widać, jak gdyby Archanioł chciał przemówić"⁹. Drugim tekstem jest "Testament", w którym Epifaniusz, powołując się na tradycję, zaklina wiernych, aby nie czcili wizerunków świętych. Przestrzega: "Kto odważy się namalować obraz Boga, ten musi być przeklęty"¹⁰. W liście do cesarza Teodozjusza Wielkiego, trzecim zrekonstruowanym tekście, autor zwraca uwagę, że wielu malarzy maluje według własnego uznania, "wymyślają wygląd świętych, jedni przedstawiają świętego Pawła jako człowieka o rzadkich włosach, inni jako łysego ale z brodą"¹¹. Epifaniusz prosi, aby zabrano płótna z kościoła, a obrazy zatynkowane. W zachowanym w całości liście do kapłana Nepocjana¹² święty wyraźnie sprzeciwia się dekorowaniu świątyń i innym kosztownościom.

Mimo tak negatywnego stosunku do sztuki, postać biskupa dość szybko ukazuje się w malarstwie bizantyńskim. Największą liczbę przedstawień znajdujemy w Kapadocji, szczególnie w rejonie Hasen Dagı i Yaprak Misar¹³. Z tego samego kręgu artystycznego pochodzi prawdopodobnie malowidło z kościoła Santa Maria Antiqua w Rzymie¹⁴, datowane na VIII w., ukazujące Epifaniusza między Cyrylem Aleksandryjskim a Anastazym. Święty o podłużnej twarzy, z długą białą brodą, odziany jest w niebieską tunikę oraz jasnożółty paliusz z czerwonymi krzyżami maltańskimi. Jerphanion¹⁵ zestawia fresk z malowidłami kapadockimi, wskazując na podobny do niego typ ikonograficzny kapadockich przedstawień męczenników

świętych. Przypomina, że malowidła w kościołach rzymskich wykonywali /w VIII w./ mnisi, wypędzeni ze wschodu w wyniku ikonoklazmu.

Do tego samego typu przedstawienia Epifaniusza, ukazanego między świętymi, należy również steatytowa płaskorzeźba ze zbiorów Ermitażu, na której święty ukazany jest obok Mikołaja¹⁶. Wszyscy ubrani są jednakowo, ale każdy oznaczony jest inskrypcją.

W Kapadocji przedstawienia Epifaniusza miały swoje miejsce przeważnie w absydzie centralnej. W kościele Bahatin kilise na podzielonej arkadami ścianie absydy Epifaniusz rozpoczyna orszak świętych biskupów. Często obok niego występuje Grzegorz Taumaturg, biskup Neocezarei w Poncie /np. w kościołach: Direkli kilise, Sakli kilise, Tagar kilise/. W Toquale kilise, w lewej absydzie Epifaniusz ukazany jest ze św. Arseniuszem w unikatowy sposób. Święci skierowani są do siebie, jak gdyby prowadzili rozmowę.

To gwałtowne pojawienie się wizerunków świętego w X i XI w. w Kapadocji ma swoje uzasadnienie. Cypr był trzykrotnie pustoszone przez Arabów /w 747, 806 i w 912 r./ pod pretekstem łamania traktatu z roku 688. Za każdym razem wywożono dużą liczbę Cypryjczyków, głównie do Syrii, prawdopodobnie również do Kapadocji¹⁷. Tym tłumaczyć można dużą liczbę malowideł przedstawiających Epifaniusza, który był jednym z głównych świętych Cypru.

Interesujące nas malowidło z Faras, ukazujące Epifaniusza, wykonano w technice fresco-secco i usytuowano je po zachodniej stronie czwartego filaru nawy głównej katedry na wysokości 110 cm od poziomu podłogi.

Święty przedstawiony jest w pozycji stojącej, ujęty frontalnie. Ubrany w długi żółty strichalion, u dołu oblamowany szlakiem złożonym z czerwonych rombów przedzielanych czterema czarnymi i czerwonymi punktami. Przez środek strichalionsu biegnie szeroki czerwono-czarny epistrachelion. Spływający z ramion ferlerion wykonany jest w tonacji brązowiofioletowej i obwiedziony grubą czarną i cienką białą kreską. Na szyi jasnoczerwony kołnierz z fioletowymi liniami. Głowa okolona czarnym nimbem, wypełnionym białą plamą. Twarz pociągła, pomarszczona, oczy wąskie podkreślone szarną kreską. Nad ustami wąsy połączone z białoczerwoną brodą. Przy piersi święty trzyma księgę wspartą na lewej rę-

ce, a prawą podtrzymuje ją od góry. Brzegi kart księgi o jasnoczerwonej tonacji oddzielone są białą kreską od okładki wypełnionej czterema czerwonymi kwadratami, tworzącymi wraz z umieszczonym pośrodku nich kołem kształt krzyża.

Na fresku zachowało się wiele inskrypcji poświęconych Epifaniu, co może dowodzić o dość dobrze rozwiniętym kulcie w katedrze faraskiej. Na lewo od malowidła znajduje się napis w języku greckim: "z ziemi Persów diabelską niegodziwość zde-maskowałeś Epifaniu /.../"¹⁸. Prawdopodobnie autor posłużył się tu inwokacją wziętą z żywotu świętego. W inskrypcji jest mowa o zwalczaniu herezji manichejskiej. W napisie wykonanym po lewej stronie malowidła, w szóstym wersecie występuje imię Chael, prawdopodobnie jest to imię pielgrzyma, odwiedzającego katedrę. Stan innych inskrypcji nie pozwala na ich pełne tłumaczenie.

Malowidło należy do późniejszej grupy fresków datowanych na okres przed zniszczeniem nawy głównej /około 1173 r./. Michałowski¹⁹ uściśla datowanie na lata 1058-1097, lata, w których funkcję zwierzchników episkopatu w Fras sprawowali biskupi monofizycy²⁰. Przedstawienie świętego mogło powstać tylko za panowania biskupów monofizyckich²¹. Epifaniusz nie był monofizytą, ale dla monofizytów stał się symbolem obrońcy prawdziwej wiary. Za jego czasów biskupstwo Salaminy Cypryjskiej wyzwoliło się spod zwierzchnictwa Antiochii, a więc Bizancjum. I on, i jego następcy byli konsekrowani przez metropolitę w Aleksandrii. Dla Koptów jedyną możliwością utrzymania poczucia odrębności było zachowanie poglądów, przeciwnych Bizancjum. Dla cesarstwa natomiast schizma monofizycka stanowiła polityczną niedogodność. W ten sposób Arabowie okupując Egipt mogli uważać się za obrońców wiary monofizyckiej, stanowiącej credo Koptów²².

Strój Epifaniasza z fresku w katedrze faraskiej nie jest identyczny ze strojem innych biskupów w Faras, np.: Petrosa I, Joanesa III, Marianosa²³, brak mu manipularza-samli i omoforionu. Mamy tu do czynienia nie z przedstawieniem dostojnika faraskiego, lecz ze świętym, któremu oddawano cześć w katedrze.

Kult Epifaniasza przeniósł się do Faras z Egiptu, gdzie w VI w. był czczony w monasterze w Tebach²⁴. Klasztor ten był jednym z największych ośrodków życia monastycznego w Egipcie. W jednym z pomieszczeń klasztornych, dostępnych dla pielgrzy-

mów, na ścianach odkryto inskrypcje, między którymi cztery prośby skierowane są wprost do Epifaniusza. Podczas wykopalisk prowadzonych w latach 1912-1914 przez H. E. Winloca i G. Daviesa odnaleziono duży zbiór fragmentów papirusów. Wśród nich imię Epifaniusza wymienione jest 79 razy. Często w tekstach tych święty łączony jest z Ammoniuszem, biskupem Asuanu, w kalendarzu koptyjskim umieszczonym w dniu 11 hatur /z listopada/²⁵.

Ciągłość kultu trwającego od VI do XII w. świadczy o nieprzypadkowości pojawienia się fresku św. Epifaniusza w katedrze faraskiej. Surowy obrońca ortodoksji, wsławiony opozycyjnym stanowiskiem wobec kultu obrazów oraz dążeniem do uniezależnienia Kościołów lokalnych od Bizancjum, stał się w tej katedrze obiektem niewątpliwego kultu, jako wzór wierności wierze i tradycji.

Przypisy

+ Artykuł jest rozszerzoną wersją pracy seminaryjnej napisanej pod kierunkiem prof. Barbary Filarskiej, której w tym miejscu składam serdeczne podziękowanie.

¹ J. M. S z y m u s i a k, M. S t a r o w i e j s k i. Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa. Poznań 1971 s. 132.

² Enciclopedia dell'Arte antica classica e orientale. T. 2. Roma 1959 s. 65.

³ Początkowo świątynia ta miała aż siedem naw, następnie zmieniono ją w pięcionawową z narteksem. Charakterystyczną cechą bazyliki w Salaminie były boczne korytarze biegnące wzdłuż ścian kościoła, których pozostałościami są pilastry w zewnętrznych murach świątyni; por. B. F i l a r s k a. Początki architektury chrześcijańskiej. Lublin 1983 s. 170; J. M ł y n a r c z y k. Sztuka Cypru. Warszawa 1983 s. 208.

⁴ H. S o z o m e n. Historia Kościoła. Tłum. S. Kaziko-wski. Warszawa 1980 s. 512.

⁵ Tamże s. 513.

⁶ K. V a s s o s. Salamis in Cyprus. London 1969 s. 197.

⁷ List Epifaniusza z Cypru do Jana Jerozolimskiego, przez Hieronima na j. łaciński przełożony. W: H i e r o n i m. Listy. Tłum. J. Czuj. Warszawa 1972 s. 342.

⁸ Rekonstrukcji trzech tekstów dotyczących sztuki dokonał E. Holl przedstawiając je w pracy: Gesamelte Aufsätze zur Kirchengeschichte. Der Osten. T. 2. Tübingen 1928.

- 9 Tamże s. 364.
- 10 Tamże s. 366.
- 11 Tekst cytowany przez J. Białostockiego w pracy *Myśliciele kronikarze i artyści o sztuce, od starożytności do 1500*. Warszawa 1978 s. 193.
- 12 List do kapłana Nepocjana, przez Hieronima na j. łaciński przełożony. W: *Hieronim*, jw. s. 342.
- 13 Na temat malowideł ściennych w Kapadocji powstało wiele prac, wśród których na uwagę zasługują: G. J e r p h a - n i o n. *Une nouvelle province de l'art byzantin, les eglises rupestres de Cappadoce*. T. 1-4. Paris 1925-1941; N. T h i e r r y. *Nouvelles eglises rupestres de Cappadoce, region du Hasen Dagı*. Paris 1963; T. R e s t l e. *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*. T. 1-3. Recklinghausen 1967.
- 14 E. T e a. *La basilica di Santa Maria Antiqua*. Milano 1937 s. 176.
- 15 Les caractéristiques et les attributs des saints dans la peinture cappadocienne. "Analecta Bolandiana". T. 55. Paris-Bruzelles 1937 s. 14.
- 16 A. B a n k. *Byzantine art in the collection of soviet museums*. Leningrad 1977 s. 298.
- 17 R. J. H. J e n k i n s. *Studies on Byzantine history of 9-th and 10-th centuries*. London 1971 s. 313.
- 18 K. M i c h a ł o w s k i. *Faras*. Warszawa 1974 s. 303.
- 19 Tamże s. 274.
- 20 M. Martens-Czarnecka /*Les éléments décoratifs sur les peintures de la cathédrale de Faras*. W: *Faras VII*; Warszawa 1982 s. 105/ datuje fresk na lata 1150-1175. Jednakże górna granica czasowa jest mało możliwa ze względu na walki prowadzone w tym czasie. Wraz z powstaniem potęgi Ajjubitów pod wodzą Sładyna stosunki między Nubią a Egiptem uległy zmianie. Wyprawa w roku 1173 zakończyła się zdobyciem Qasr Jbrim i pustoszeniem przez dwa lata Nubii Północnej. Prawdopodobnie w tym czasie spustoszone Faras; por. J. M. P l u m e j. *Nowe informacje dotyczące Nubii chrześcijańskiej w świetle ostatnich wykopalisk*. W: *Nubia Christiana*. Warszawa 1982 s. 23.
- 21 C. M. Krause uważa wprawdzie, że kościół nubijski był monofizyczny od początku do końca; por. *Kirchen und Theologiegeschichte Nubiens. Neue Quellen und Problemen*. W: *Kunst und Geschichte Nubiens*. Recklinghausen 1970 s. 86.
- 22 H. M u n i e r. *L'Egypte byzantine de Diocletien a la conquest Arabes*. W: *Precis de l'histoire d'Egypte*. Cairo 1932 s. 116.
- 23 Na temat stroju biskupów w Faras pisał T. G o ł g o w s k i. Z problematyki biskupów w Pachoras. "Rocznik

Muzeum Narodowego w Warszawie". T. 11. Warszawa 1967 oraz wygłoszono referat K. C. Innema pt. "Relationship between episcopal and monastic vestments in Nubian wallpaintings" na sesji koptologicznej w Warszawie 1984 roku.

24 H. E. W i n l o c k, W. E. C r u m. The monastery of Epifanius a Thebes. T. 1-2. New York 1926.

25 Le synaxaire arabe jakobite /redactin copte/. Les mois de Hatur et Kinak, texte arabe publie, traduit et annote par R. Basset. W: Patrologia Orientalis. T. 3 fasce. 3. Paris 1923 s. 276. W tym samym kalendarzu Epifaniusz umieszczony jest w dniu 13 sane /7 czerwca/. Tekst ten opisuje historię sporu Epifaniusza ze świętym Janem Jerozolimskim podczas ich wspólnego pobytu w Jerozolimie; por. Le synaxaire, jw. t. 17 fasc. 3. Tę samą historię przytacza synaksarium etiopskie: Le synaxaire etiopen. Le mois de sane. Texte etiopien inedit, publie et traduit par J. Guidi. W: Patrologia Orientalis. T. 1. fasc. 5. Turnhout 1981 s. 602-603.

DIE FRESKE DES HL. EPIPHANIUS AUS DER KATHEDRALE IN FARAS Z u s a m m e n f a s s u n g

Der Artikel ist der Gestalt des hl. Epiphanius gewidmet, der Ende des 4. Jahrhunderts Bischof von Salamis auf Zypern war und der auf einer gegenwärtig im Warschauer Nationamuseum ausgestellten Malerei aus der Kathedrale in Faras abgebildet ist.

Im ersten Teil stellt der Autor die gegen eine Dekorierung der Saktuarien mit Darstellungen Christi und der Heiligen gerichteten Texte des Epiphanius vor. Danach bespricht er kurz die recht zahlreichen Darstellungen des Epiphanius in der byzantinischen Malerei, insbesondere der aus Kappadozien. Schliesslich denkt er über die Gründe nach, warum gerade Epiphanius sich unter den Heiligenfiguren in der Kathedrale von Faras wiederfand.

Er macht die um das Bild von Faras herum ausgeführten Inschriften sichtbar, die von einem entwickelten Kult dieses Heiligen in der Kathedrale zeugen. Das Bild stammt aus der Zeit vor der Zerstörung des Hauptschiffes, d. h. von der Wende des 11./12. Jahrhunderts. Er führt die Ansicht an, dass dieser Kult wahrscheinlich von Ägypten aus nach Faras gelangte, wo im 6. Jahrhundert in Theben ein ihm geweihtes Kloster entstand. In der Kathedrale von Faras wurde Epiphanius gewiss als Verteidiger der Orthodoxie verehrt, als der er auch den Monophysiten galt, ohne selbst Monophysit zu sein, gepriesen für sein Streben nach Unabhängigkeit der lokalen Kirchen von Byzanz.

